

בין עבריות לגרמניות: גוסטב קרויאנקר ושאלת זהותם התרבותית של יהודי גרמניה

דן לאור

במהלך חודש יולי 1942 פרץ ויכוח בעיתונות הגרמנית בארץ ישראל בין שני אישים מובילים בקרב קהילת הסופרים יוצאי גרמניה: ארנולד צוויג – סופר ומחזאי יהודי-גרמני בעל מוניטין, מחבר רומן המלחמה "הריב על אודות הסרג'נט גרישה", שמאז שנת 1933 התגורר בחיפה – וגוסטב קרויאנקר – פובליציסט, מבקר ועורך, שעלה לארץ שנה קודם לכן ורכש לעצמו עמדת השפעה בקרב קהילת יוצאי גרמניה. הוויכוח עורר הד בעיתונות המקומית בשפה הגרמנית, והצטרפו אליו גם אחרים.¹ בגרמניה היה צוויג מוכר כבעל עמדות פרו-ציוניות. ארץ ישראל והציונות נזכרו בכמה מיצירותיו, אך קליטתו בארץ לא צלחה: הוא לא למד עברית, מצבו הכלכלי היה קשה, יצירותיו לא תורגמו לעברית (לפחות בתחילה) במידה הראויה, ולטענתו, שום עיתון עברי לא הסכים להעסיק אותו. צוויג חש שהוא נמצא במעין נידוי חברתי – אם משום שאימץ לעצמו תפיסות על לאומיות ופרו-קומוניסטיות, אם בשל הביקורת שמתח על המדיניות הציונית כפי שנתגלתה לו בפועל בארץ אם בשל הטינה שהצטברה כלפיו מאז פרסום ספרו האוהד על פרשת דה-האן ("דה ורינט חוזר הביתה"). יותר מכל הופנו חצי הביקורת הציבורית כלפי צוויג בשל הופעותיו הפומביות בשפה הגרמנית – שפתו של האויב. התנהגות זו נחשבה בימים ההם פסולה לחלוטין.² נקודת השפל ביחסיו של צוויג עם סביבתו החדשה הייתה הופעתו בעת אספה של ליגה V הפרו-סובייטית, שהתקיימה בקולנוע "אסתר" בתל אביב ב-30 במאי 1942. כדרכו נשא צוויג את נאוומו בגרמנית, אלא שהפעם הופסק הנאום באלימות על ידי כמה מן הנוכחים באולם שהיו מקורבים לחוגים הרוויזיוניסטיים. מבחינתו של צוויג, הפגיעה הייתה אנושה, מה גם שמועצת עיריית תל אביב, שגינתה את האלימות, מצאה

1 Arie Wolf, "Die 'Verwurzelungs'-Kontroverse Arnold Zweigs mit Gustav Krojanker: Kommentar zu einer Pressepolemik in Palästina 1942", in: *Exilforschung*, VII, 1989, pp. 202–211

2 George Salamon, *Arnold Zweig* (Boston 1975), Chapter 4: "Insulted and Exiled", pp. 125–158

לנכון להביע באותה הודעה את הסתייגותה מן השימוש בשפות זרות באירועים ציבוריים.

על רקע נסיבות אלה פרסם צוויג מאמר שבו תקף את אלה שטענו כלפיו שהוא עדיין חש עצמו כמהגר, המתריסים על כך שלא הכה שורש בארץ והתוקפים אותו בעיקר על שהוא מתמיד בנהגו להופיע בפני ציבור של יוצאי גרמניה בשפה הגרמנית. צוויג, מצדו, קובל במאמר על קשיי הקליטה שלו בארץ, על אי הצלחתו להתבסס מבחינה כלכלית ועל כי יצירתו הספרותית נתקלת בהתעלמות גמורה כמעט. המאמר נשא את הכותרת "השתרשות" – (Verwurzelung) ופורסם ב"אוריינט" (*Orient*), עיתון ארץ ישראלי בשפה הגרמנית ששימש כביטאון של חוגי השמאל הפרו-קומוניסטיים בקרב קהילת יוצאי גרמניה.

דבריו של צוויג הולידו תגובה חריפה מצדו של גוסטב קרויאנקר³ שבחר לפרסם את מאמרו מעל דפי ה"מיטיילונגסבלאט" (*Mitteilungsblatt*), ביטאונה של "התאחדות עולי גרמניה". שם כתב:

איש לא יכפור בחומרת הבעייה שצוויג מעלה כאן. איש גם לא יכפור בזיקה המוחשית הקיימת בין היקלטות כלכלית להיקלטות מחשבית. אולם לנוכח ניסוחיו של צוויג אתה שואל את עצמך בפליאה אם [אכן] הגיע ארצה כמהגר גרידא, אשר זיקותיו הנפשיות טרם נתגבשו. תמיד האמנו שהוא בא כציוני, כלומר מתוך זיקות קיימות, אשר נוצרו בשעתו על בסיס בלתי כלכלי לחלוטין, אשר קשיים כלכליים לבדם לא היו יכולים לערערו עד תום.

קרויאנקר גורס כי "שורש אי ההשתרשות" של צוויג נעוץ בכך שהוא כותב בגרמנית בשביל העם הגרמני, ועצם בואו לכאן אירע לא משום שנמשך ל"מולדת הישנה" אלא משום שהיה זקוק לכל מולדת שהיא. "בעבור מה, בעצם", שואל קרויאנקר, "צריך העם היהודי לשאתו על כפיים?" זאת ועוד: במאמרו הציג קרויאנקר את צוויג לא כיחיד יוצא דופן אלא כמי שמבטא בעמדותיו ובשיחו לא מעט מבני העלייה הגרמנית, אשר בהודמנות ראשונה יבחרו לעזוב את הארץ. צוויג, טוען קרויאנקר, היה "לסמלו ולשופרו" של ציבור זה.

התקפתו של קרויאנקר גררה תגובה מצדו של צוויג. כותבים אחרים הצטרפו לוויכוח, ובסיכומו של הדיון תבע קרויאנקר לעצמו את זכות המילה האחרונה: מה שעניין אותו עתה לא היה צוויג אלא מה שצוויג מייצג – ובדבריו יצר למעשה אבחנה

3 על קורות חייו ועל פרסומו העיקריים של ג' קרויאנקר ראו הערך המוקדש לו: *Encyclopaedia Judaica*, X, pp. 273–274

בין שתי קבוצות של אנשים שמה שמפריד ביניהן הוא בעצם הלך נפש מסוים. לתיאור הלך נפש זה בחר קרויאנקר להצמיד את הביטוי האידי "ברען", שפירושו בעירה, מעורבות רגשית לזהות, התגייסות ותחושת שייכות. "את ה'ברען' לא ניתן לעצור, לדאבון לב", הוא כותב, "אך יש להקפיד, לפחות, שלא לטשטש את ההבדלים. יכול אני לשוות בנפשי שיש אנשים החסרים אמנם אותו דחף לזהות אך מבינים בכל זאת שקיים דבר מה כזה וכי הוא הדבר הדרוש במצבנו הנוכחי יותר מכל דבר אחר". יש מבין יוצאי גרמניה שניחנו בתכונה זו, הקובעת את יחסם למולדת החדשה, ויש כאלה החסרים אותה. אין ספק כי קרויאנקר ביקש להציב את עצמו בקבוצה הראשונה.

ואכן, פולמוס זה חשף היטב את תפיסת עולמו של גוסטב קרויאנקר ואת סדר היום שביקש לקדם בכל הנוגע לעתידם של יהודי גרמניה בארץ ישראל: אף שהיה מעורה היטב בתרבות ובספרות הגרמנית, וחיבוריו בנושאי ספרות, כלכלה וחברה הקנו לו שם עוד בגרמניה – תבע קרויאנקר מעצמו ומן הסובבים אותו לרכוש שליטה בלשון העברית ולעשותה כלי ביטוי מרכזי, להיפתח אל הספרות העברית, לבסס את תחושת השייכות אל הארץ ואל התרבות הנוצרת בה תוך היפרדות מן השעבוד לשפה הגרמנית, מהלכי הרוח הקוסמופוליטיים שאפיינו חלקים בציבור הגרמני בארץ ומן הכמיהה הגלויה או הסמויה לחזור ולהתחבר אל גרמניה ואל התרבות הגרמנית שזה לא מכבר הקיאה אותם מתוכה. נראה שהנחת היסוד של קרויאנקר תאמה את השקפתו בנדון של מרטין בובר, שזמן לא רב לאחר בואו לארץ ישראל יצא בהכרזה המפורסמת על סופה של "הסימביוזה היהודית-גרמנית". עוד טען בובר שגם אם יבוא יום ואותה "רציפות רוחנית" שהייתה קיימת בעם הגרמני תשוב ותתחדש, והיא אף תחזור ותתחבר אל הערכים שהיו ביסוד הסימביוזה – "הסימביוזה עצמה עברה מן העולם ומסתמא לא תשוב עוד".⁴ מה שאמר קרויאנקר בפולמוס זה מצא ביטוי גם בפרסומים אחרים, שבהם ביקר את התנהגותם או את אופן התבטאותם של סופרים יהודים כותבי גרמנית – לאו דווקא בהקשר הארץ ישראלי.⁵ במאמר שהוקדש לחליפת המכתבים בין קורט טוכולסקי לארנולד צוויג דן קרויאנקר בהרחבה בדמותו של טוכולסקי, סופר ופובליציסט יהודי-גרמני ששם קץ לחייו במקום גלותו בשבדיה שנתיים קודם לכן. קרויאנקר חולק במאמר על התפיסות הקוסמופוליטיות של טוכולסקי, שראה בעצמו אורח העולם ובתוקף זה לא רק שהיה מן החריפים שבמבקריה של הלאומיות הגרמנית אלא גם הקפיד

Martin Buber, "Das Ende der deutsch-jüdischen Symbiose", in: *Jüdische Weltrundschau*, 10.3.1939. וראו גם בספר מסותיו של בובר: "לקיצה של הסמביוזה היהודית גרמנית", בתוך: עם עולם: מאמרים על ענייני השעה (תשכ"א), ע' 293-295.

הספרות היהודית-גרמנית הייתה אחד מתחומי המומחיות של קרויאנקר. ראו: *Juden in der deutschen Literatur: Essays über zeitgenössische Schriftsteller*, Herausgegeben von Gustav Krojanker (Berlin 1922)

לשמור מרחק מסביבת המוצא היהודית שבא ממנה והיה מסויג ביחסו אליה. תוך שהוא מתפלמס עם הדרך שבחר בה טוכולסקי משמיע קרויאנקר את ההצהרה הזו:

[...] ארץ ישראל היא המקום שבו יהיה עלינו באחד הימים לפנות עורף לעולם שעד כה העסיק אותנו, היהודים, בצורה בלעדית כל כך ולתת את דעתנו אל אותו מרחב צר שהוטל עלינו לעצבו. כי זהו הדבר המבדיל את הרעיון הציוני מכל עולם ההגות היהודי שמחוץ לתחומו, שהוא שואף להגשים את חיי האחוזה והשיתוף, שאנו מטיפים להם בכל מקום כהוגי דעות או כמהפכנים, במסגרת משלו שאותה יצר בעצמו.⁶

לא פחות נחרץ היה קרויאנקר בכתיבתו על ליאון פויכטוונגר – קרוב לוודאי הפופולרי מבין הסופרים היהודים-גרמנים – שעלייתו של היטלר לשלטון כפתה עליו לעזוב את גרמניה, משם היגר לשוויץ ואחר כך לצרפת, ובהמשך – בעקבות כיבושה של צרפת בידי הגרמנים – נמלט לארצות הברית דרך ספרד. קרויאנקר לועג לכך שפויכטוונגר עדיין רואה את עצמו כחלק מן התרבות הגרמנית הגדולה וכמי שעתידי עוד לשוב ולהשתלב בבניין תרבות זו. "פויכטוונגר מתאר, אפוא, לעצמו שיהיה שוב בברלין ביום בהיר אחד, והכול יהיה כלפנים. הוא יחזור לכתוב רומנים, סרטים ומחזות בגרמנית בשביל העם הגרמני, ועם זה יקבל שוב את יצירתו במחיאות כפיים". שאיפה זו של פויכטוונגר – סבור קרויאנקר – כלל לא תסכון שכן מנקודת מבטו, אין כל סיכוי להגשמת "רעיון השיבה" מן התפוצות השונות של הגולה הגרמנית לגרמניה.⁷ מה שנגזר מכך הוא ההכרה לחזור אל רוח היהדות ואל השפה העברית, וזו ניתנת להשגה רק במחיר הוויתור על חלומות נוסח פויכטוונגר: "[...] המטרה העליונה של מפעלנו הציוני", קובע קרויאנקר במאמר אחר, שנכתב גרמנית והוקדש גם הוא לסופר זה, היא "להחזיר לרוח היהודית השורשית את ביטויה המקורי ואז לגרש בהבל פה אחד גם את רוחות הרפאים הנחשבות היום בעולם לביטויה של ישותנו".⁸

אין זה מקרה כלל שמאמריו הנזכרים של קרויאנקר נתפרסמו בשתי הלשונות – בגרמנית ובעברית. מאז בואו לארץ גילה קרויאנקר נוכחות פעילה מאין כמוה במגוון עיתונים וכתבי עת בגרמנית, בארץ ובחו"ל, ואף היה (יחד עם רוברט ולטש) מיוזמיה של במה חדשה אך קצרת ימים בשפה זו – ה"Jüdische Weltrundschau", ששאפה ליצור חיבור בין התפוצה הגרמנית בארץ ובמקומות אחרים. יחד עם זה באה קרויאנקר

"Juden und Deutsche: Zum Briefwechsel Kurt Tucholsky–Arnold Zweig", in: *Selbstwehr*, Nr. 22–24, 21, 28.5–4.6.1937

⁷ "ליאון פויכטוונגר ינקום", הארץ, 6.2.1942.

⁸ "Der Fall Feuchtwanger", in: *Jüdische Revue*, Juni 1937 (II Jahrg.), pp. 365–368

בקיומן של כמות אלה – לפחות בהקשר הארץ ישראלי – הוראת שעה בלבד, הכרח הנובע מן הסיטואציה הלשונית המסוימת שבה נתונה קהילת יוצאי גרמניה. מכאן הערך העצום שייחס להשתתפותם של יוצאי גרמניה בעיתונות העברית ורצונו לשמש לעניין זה דוגמה ומופת.

השקפת עולם זו מצאה את ניסוחה הברור עם ייסודו של הביטאון הרשמי של "התאחדות עולי גרמניה", שהופיע בתחילה באופן לא סדיר, עד שהפך לשבועון. עיתון זה, שהיה לפלי ביטוי נפוץ בין יוצאי גרמניה, החזיק באופן קבוע מדור עברי, שבו נכללו לא רק מאמרים מתורגמים מן החלק הגרמני אלא גם חומרים ייחודיים שנועדו לקרב את הקורא אל הלשון ואל הספרות העברית. "[...] אנו נותנים הוראות ומראים אפשרויות מעשיות ללימוד השפה העברית", כתב גוסטאב קרויאנקר במאמר ושמך "תפקידנו" ("Unsere Aufgabe"), שהופיע בגרסה עברית ובגרסה גרמנית בגיליון הראשון של הביטאון. "הכרחי הוא לעבור את המצב הנוכחי שרק חלק של חברינו שולט בשפה העברית. מטרה זו קשורה קשר הדוק לשאיפתנו להשרשה מעשית ואידאולוגית של אנשינו בתוך הישוב".⁹ היינו, אף שהביטאון הוא כלי ביטוי חשוב ליהודי גרמניה בארץ, קרויאנקר חוזר ומדגיש את הערך של המעבר ללשון העברית ואת חיוניותו של מעבר זה לצורך השתרשותה של יהדות גרמניה בארץ ובתרבותה.

בהיותו לא רק אינטלקטואל אלא איש מעשה הובילה עמדה זו את קרויאנקר כעבור זמן מה לבצע מהלך נוסף – ייסוד שבועון ושמך "עמודים", שנועד לשמש כאכסניה עברית לאנשי "העלייה החדשה". "עמודים" נוסד יותר מעשור לאחר הקמת ה"מיטיילונגסבלאט", בשעה שנדמה היה לו כי יהודי גרמניה אכן בשלים למהלך זה. במאמר הפרוגרמטי שפרסם בגיליון הראשון, ביולי 1944, נתן קרויאנקר ביטוי מחודש לתפיסתו בדבר ביסוס הקשר בין יוצאי גרמניה לבין הלשון העברית והעיתונות העברית:

לא מעטים מבני עליה זו כבר דיברו דברם אל הקורא העברי בעתונים ובכתבי עת שונים. הופעתם בפובליציסטיקה העברית נתקבלה בסבר פנים יפות על-ידי הציבור העברי. כמה משמותיהם אינם זרים עוד לקוראי העתונות העברית. מה שהיה חסר עד כה היה בטאון עברי של קבוצה זו, בו תופיע כחוג מגובש ותיהפך מאורח לבעל-בית בפובליציסטיקה ובספרות העברית. בטאון כזה ישמש כאכסניה לסופר העברי ויאמר דבריו לישוב כולו.¹⁰

ובצד זה – כפי שהדברים באים לידי ביטוי בהצהרה המצוטטת – ייחס קרויאנקר

Mitteilungsblatt, März 1933 9

עמודים, 13.4.1945 10

השיבות וערך לעצם השתתפותם של כותבים יוצאי גרמניה בעיתונות הכתובה עברית. הוא עצמו נעשה מאז תחילת שנות הארבעים למשתתף קבוע בעיתון "הארץ", שבו כתב על מגוון רחב של נושאים, פוליטיים, חברתיים וספרותיים, ובכלל זה על עניינים הקשורים בגרמניה, ביהדות הגרמנית ובמדיניות של גרמניה באותו הזמן. גם לפעילות במסגרת זו העניק קרויאנקר ניסוח עקרוני ברשימה ושמה "עיתוננו-ידידנו", שפורסמה בגיליון חצי היובל של "הארץ". אמנם בעת שנכתבו הדברים כבר נמצא עיתון "הארץ" בשליטתו של יהודי יוצא גרמניה, שלמה זלמן שוקן, ונערך בידי בנו, גרשם (גוסטב) שוקן. אולם קרויאנקר מעלה על נס בדבריו דווקא את העורך הראשון, משה גליקסון, יליד רוסיה וחניך האוניברסיטאות הגרמניות, שלדבריו עשה את העיתון לבמה הפתוחה בפני יוצאי גרמניה, תוך שהוא מסייע לכותבים החדשים, בעיקר פובליציסטים, לעבור את דרך ההתחתיים הארוכה מן הגרמנית אל העברית. מעבר זה תבע מהם, לדבריו, להטמיע בתוך עצמם "עולם חדש של השקפות וגישה לחיים שלאמתו של דבר אין לתרגמו, אלא שהאיש צריך לקלטו אל תוכו, ובה במידה, שיצליח בוה, יתקרב לעמו, לארץ ולחיה". בדברים אלה ניתן ביטוי מפורש לערך שייחס קרויאנקר לנוכחותם של יוצאי גרמניה על במה זו, שבה ראה עוד נדבך בקשר המתהווה בין ציבור זה לבין המולדת החדשה.¹¹

תפקיד מרכזי בכניית זהותם החדשה של יהודי גרמניה נועד – לפי תפיסתו של קרויאנקר – לספרות העברית. בהיותו חניך הספרות הגרמנית וחוקר מובהק של הספרות שנכתבה בידי יהודים בלשון הגרמנית התגלה קרויאנקר כמי שדוגל באופן עקבי בהיפתחות אל הספרות העברית ובחבירה אליה; ואף שאין הוא אומר את הדברים במפורש, הרי שניכר שהוא רואה בספרות העברית חלופה לעתיד להשתתפותם של היהודים בספרות הגרמנית. הסופר העברי, מכריז קרויאנקר, "הוא המייצג החוקי של הספרות של עמנו". הכרזה זו מושמעת במסגרת מאמר ביקורת ושמו "ספרות נטולת מולדת", שהוקדש לרוברט נוימן, סופר יהודי יליד וינה שיצא לגלות באנגליה ושספרו *By the Waters of Babylon* הופיע ב-1939 בתרגום אנגלי מכתב היד. קרויאנקר, המכיר בחולשותיו של הרומן שחיבר נוימן, רואה עם זאת בנושא שבו בחר – גורלם של מהגרים הנוטשים את אירופה ועושים את דרכם לארץ – נושא ראוי מאין כמוהו לספרות העברית, שסופריה (לדעתו) ייטיבו לטפל בו מאשר סופרים עקורים דוגמתו. בתוך כך הוא משמיע את האמירה הזו: "סוף סוף הגיע הזמן שארץ וּנְתַצְנִיק־לְגוּלָה יותר ממקלט לאלפים אחרים: את היצירה הרוחנית שאינה יכולה לצאת אלא מארץ-ישראל".¹² הדברים אינם משתמעים לשתי פנים: קרויאנקר רואה בספרות העברית את

11 הארץ, 2.7.1943.

12 הארץ, 10.6.1940.

היורשת החוקית של הספרויות האחרות שהיוצר היהודי היה שותף להיווצרותן, ובכלל זה הספרות הגרמנית.

כעורך "עמודים" עודד קרויאנקר מאוד את קריאת הספרות העברית. מעל דפי השבועון – לפחות בשנה הראשונה, שבה שימש כעורך – ניתן למצוא מאמרים על חיים הזז, א"א קבק ואביגדור המאירי, מאמרים בעלי אופי כללי על הספרות העברית וכן מגוון של סקירות המוקדשות לתרגומים של ספרות לועזית לעברית. קרויאנקר עצמו תרם לא אחת רשימות ביקורת לעיתון, ובכלל זה מאמר מפורט על הרומן שהוקדש ל"מעגלות" של דוד מלץ. הבחירה במלץ לא הייתה כלל מקרית שכן "מעגלות" היה אחד הרומנים הארץ ישראליים הראשונים שהתמקדו בנעשה בקיבוצים, שהם, בעיני קרויאנקר, "גרעינים של חיי היישוב, גרעינו של בניין הארץ". מכאן שהכתיבה על "מעגלות" מעניקה לו, כמבקר, את ההודמנות הראויה לחבור אל אותו זן של ספרות המעמיד במרכזו את חיי המולדת החדשה, גם אם סיפורו של מלץ הוא בעיניו לא יותר מאשר "סיפור בינוני".¹³

מרכז הכובד של פעילותו של קרויאנקר בתחום הספרות העברית הוא כתיבתו על יצירת ש"י עגנון. ראשיתה של ההתעניינות בעגנון הייתה עוד בגרמניה – קרויאנקר כתב על "והיה העקוב למישור" כבר ב־1918 (עם הופעת הספר בתרגום גרמני). שנה אחר כך פגש את עגנון במינכן, ולמעשה היה שותף לאותו גל של הערצת עגנון שגרף אליו רבים וטובים בקרב האינטליגנציה הציונית בגרמניה – אנשים כמו מרטין בובר, גרשם שלום, מכס שטראוס, מכס מאיר וכמובן ש' ז' שוקן. עגנון נתפס אז כמיוזג אופטימלי בין מסורת יהודית ורגישות מודרנית, והוא היה לגיבור תרבות עבור בני הדור הפוסט אסימילטורי, שחיפש את שורשיו מחדש מתוך מחאה נגד ההתנכרות התרבותית כלפי המוצא היהודי שאפיינה את הדור שקדם לו.

אולם עיקר עבודתו של קרויאנקר על עגנון התבצעה לאחר עלייתו לארץ, והיא השתלבה במאמציו הכוללים להתקרב אל הספרות העברית ולקרב אליה את הציבור של דוברי הגרמנית. קרויאנקר הקדיש את עצמו במשך שנים לכתיבת חיבור פרשני מקיף על עגנון בשפה הגרמנית, שנועד לשמש "מורה דרך" ליצירתו, ואף שהספר בשלמותו לא ראה אור בחייו, עצם פעילותו בתחום זה משקפת את כוונותיו. מלבד זה תרגם סיפורים של עגנון לגרמנית, וכמה ממאמריו על הסופר הופיעו בעיתונות הכתובה גרמנית, ובכלל זה בגיליון החגיגי של ה"מיטיילונגסבלאט" שיצא בספטמבר 1938, לרגל יובל החמישים של הסופר. פרסומי קרויאנקר על עגנון הופיעו גם בעיתונות ובפריודיקה העברית ("הארץ", "מאזניים", "גזית"), מה שהעניק לו נוכחות בקרב החוג הארץ ישראלי שעסק אז ביצירת עגנון. דוגמה לעמידתו בשני התחומים היא המאמרים

13 עמודים, 13.4.1945.

שליו את הופעת הנובלה "שבועת אמונים" (כספר נפרד) ב־1943 – מאמרו בגרמנית נדפס ב"מיטיילונגסבלאט", ואילו הגרסה העברית הופיעה בירחון "גזית"¹⁴. אך בעוד שהמחקר על עגנון הוא, במובן מסוים, המשך לפעילות שהחלה עוד בגרמניה – גם על ידו וגם על ידי אחרים – הרי שהמחקר על ברנר הוא בגדר חידוש; שכן עיסוק זה הוא כל כולו תוצר של המפגש בינו לבין המציאות הארץ ישראלית החדשה ושל שאיפתו העקבית לבסס את אחיזתו בארץ באמצעות הלשון וספרותה ואף לשמש מופת לאחרים. יש גם לזכור כי בניגוד לעגנון, ברנר הוא מיתוס ארץ ישראלי מובהק – מתוקף המקום המרכזי שתפס בחיי העלייה השנייה, כתיבתו הישירה על המציאות שנוצרה בארץ ומותו כקרבת הסכסוך היהודי-ערבי, ולכן החלטתו של אינטלקטואל יהודי-גרמני לפנות דווקא אליו היא בגדר הצהרת זהות. על פי עדות אשתו אדית קרויאנקר, ולאור חומרים שנמצאו בארכיונו, עמדה כתיבתו על ברנר בעדיפות עליונה לאחר עגנון, ורק מותו הפתאומי הוא שקטע את תכניתו לכתיבת מונוגרפיה שתוקדש לסופר זה.

מאמר הפתיחה של קרויאנקר על ברנר נקרא "יוסף חיים ברנר – חייו של אדם"¹⁵. המאמר נכתב לרגל יום מותו של ברנר, והוא סוקר את מהלך חייו של הסופר תוך שרטוט קווים אודות יצירתו. "יש אמנם בספרות העברית משוררים גדולים יותר מברנר [הכוונה כנראה לעגנון], אך אין בה איש, שבכוחו הוא לשמש כמוהו מופת לכל דור ודור". ואף שהמבט על ברנר הוא כללי נמשך קרויאנקר אל הפרק הארץ ישראלי בחייו, שעליו הוא בוחר לומר את הדברים האלה:

אבל כשם שלא בחר בשפה העברית אלא השפה בחרה בו, כן תפסה אותו הארץ ונאחזה בו בחזקה. הוא חי כאן משנת 1909 עד מותו בשנת 1921, אם מרצונו אם בעל כורחו, אם מאמין הוא ואם לאו – מקומו בה. והוא, בעל אי-האמונה, שהייתה לאמתו של דבר האמונה העמוקה ביותר, בעל ההתנגדות המידית – הוא מזהיר אחרים מלבוא, הוא עומד כמה פעמים לצאת – נהפך לרוח החיה של החברה הצעירה בארץ.

האין ברנר משמש לדידו של קרויאנקר – הברלינאי, האורבאני, הציוני הכללי, ה"יקה" – כמטפורה לחיבור המיוחד בינו לבין ארץ ישראל או בין יוצאי גרמניה לבין "המולדת החדשה"?

בעיית ה"השתרשות" בארץ ישראל חזרה ועלתה בנאומו של גוסטב קרויאנקר בפני באי ועידת הסופרים שהתקיימה בכפר שמריהו ב־4 ביוני 1944. קרויאנקר, שבתקופה

14 הספר הנזכר הופיע בגרסה עברית לאחר עיכוב של כחצי מאה. ראו: גוסטב קרויאנקר, יצירתו של ש"י עגנון, תרגום: יעקב גוטשלק (ירושלים 1991). סיכום מפורט של תולדות כתיבתו של קרויאנקר על עגנון מובא בחיבורי "דרכו של גוסטב קרויאנקר אל יצירת עגנון", שם, ע' 43-7.

15 הארץ, 1.5.1942.

מסוימת התגורר בכפר שמריהו, ראה בשיבה של יוצאי גרמניה אל חיי הכפר שלב חשוב בהתערותם בארץ, אך לא יותר משלב. הצעד הבא, המחייב, הוא הקשר לשפה ולספרות. "השיבה לארץ ולאדמתה", אמר באותו נאום, "כרוכה בה השיבה לשפה ולתרבות העברית. גורסים אנו שיבה, כי באמת צריך היהודי המערבי לשוב, שרחוק היה ממקורותיה הרוחניים מרחק עצום ולפניו נסיעה גדולה עד שיגיע למטרתו".¹⁶ ועוד אמר: "אנו יושבי הכפר הזה נמצאים בדרך, ודרך הפגישה שבין הסופר העברי לבין הכפר היא מועילה ופוריה מאוד". במהלך נאומו בחר קרויאנקר לציין את העובדה הפשוטה אך הסמלית בעיניו כי בחדר הסמוך לאולם שבו התכנסה הוועידה ישנה ספרייה עברית הכוללת ספרים שמחבריהם הנם מבאי הוועידה – "הנה פתאום אותו החומר יתהלך בינינו, יותר נכון המלה החיה ממלאת את מקומה של האות הנדפסת [...]". כל מה שהיה בו, בקרויאנקר, בא לידי ביטוי בנאום הזה: האתוס הציוני, האמונה בהתערות הפיזית בארץ אך מעל לכלל ההערצה לספרות העברית, ללשון העברית, לסופר העברי וההכרה כי החבירה אליהם היא שתגאל את יוצאי גרמניה מגרמניותם, מזרותם, מן הקוסמופוליטיות של חלק מהם – כל אותם ערכים שייצג ארנולד צוויג, והיא שתאפשר להם לקבוע את שייכותם המלאה לארץ שאליה הגיע חלק גדול מהם בעל כורחו. העובדה כי נאום זה נישא שנה אחת בלבד קודם פטירתו (יוני 1945) אף מעניקה לו מעמד של צוואה רוחנית.¹⁷

ניתן לאמר כי הקו שייצג קרויאנקר מסמן מגמה חשובה וראויה לציין בקרב היוצרים והאינטלקטואלים יוצאי גרמניה שפעלו בארץ ישראל, ונראה שדווקא הוא, יותר מכל אחד אחר, נתן למגמה זו את ביטוייה המוצהר והמושכל. היה זה הקו ההגמוני, שהעמיד את האתגר של השתלבות בארץ ובתרבותה תוך השמעת התביעה המפורשת לרכישת שליטה בלשון העברית ולהשתתפות בספרות העברית. למגמה זו היו שותפים בפועל אישים יוצאי מרכז אירופה, פליטי היטלר, דוגמת מרטין בובר, מכס ברוד, אריה לודוויג שטראוס, ברוך קורצווייל, רוברט ולטש ואחרים, שמילאו תפקיד חשוב ומפרה בחיי הרוח והיצירה של היישוב והמדינה. לצדם היו היוצרים האחרים, אלה שלא מצאו או לא חיפשו, שבילים אל התרבות העברית. הבולט ביניהם הוא כמובן ארנולד צוויג, אך ראוי לציין את שמותיהם של אלזה לסקר-שילר, יוסף קאסטיין, ורנר קראפט וליאו פרוץ, שחיהם כיוצרים בארץ ישראל התנהלו כאן במידה רבה במעגל סגור, במעין

16 על חיוניותה של הספרות העברית דווקא עבור "הקורא המערבי" (היינו, יוצא מרכז אירופה) ראו מאמרו: "הספרות העברית החדשה והקורא המערבי", הארץ, 6.11.1942.

17 "בימי צרה וצוקה: דין וחשבון של ועידת הסופרים בכפר שמריהו", ט"ו סיון תש"ד (4.6.1944), מאזניים, 18, חוב' א-ו, ניסן-אלול תש"ד, ע' 331-333.

"גלות פנימית"¹⁸. כמה מן היוצרים יוצאי גרמניה ואוסטריה שרדו על קו התפר שבין התרבויות – בכללם מכס צוויג, סמי גרונמן ומירה לובה, שגם היא, כמו ארנולד צוויג, חזרה לארץ מולדתה (אוסטריה) וחידשה את פעילותה כסופרת גרמנייה-אוסטרית. לעומת זה, אלה שהאריכו ימים ונשארו בארץ אחרי תום מלחמת העולם השנייה והקמת המדינה (כמו קראפט או פרוץ) המשיכו להיות כותבים פעילים בשפה הגרמנית תוך שמירת זיקה אל המסורת הגרמנית ופנייה מתמדת אל קהל הקוראים בגרמניה. המפגש עם עולמו של גוסטב קרויאנקר והמעקב אחר מאמציו לחולל המרה תרבותית חושפים היטב את הפער שבין המחנות השונים – המחנה ה"הגמוני" והמחנה ה"אחר" – ואת הדילמה שבה הייתה נתונה האליטה האינטלקטואלית של יוצאי מרכז אירופה בין עבריות לגרמניות. לכן הדיון במאמריו, בפולמוסיו ובפרקטיקה הספרותית שלו עשוי לשמש נקודת מוצא מועילה לדיון מקיף וכולל בדמותה של קהילת הסופרים יוצאי גרמניה בארץ ישראל, שסיפורה המלא עדיין לא נכתב.¹⁹

18 מושג זה עלה בהקשר של הדיון בגורלו של יוסף קסטיין. ראו: A. Dreyer, "Joseph Kastein: Entscheidung für Erez Israel", in: *LBI Bulletin*, 66 (1983), pp. 23–51

19 סיכום (חלקי) על "עולי מרכז אירופה בספרות הארצישראלית" ראו אצל: יואב גלבר, מולדת חדשה – עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933–1948 (ירושלים 1990), ע' 462–465; וכן: Curt D. Worman, "German Jews in Israel: Their Cultural Situation since 1933", in: *LBI Year Book*, XV, 1970, pp. 87–103